

УДК 572.027

Мищенко А.В.

Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна

НОМО CRIMINALIS: НАРОДЖЕННЯ ІНДИВИДА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Процес посткомуністичних трансформацій дуже складний у своїй багатоаспектності. Розглядається концепція феномена homo criminalis, індивіда перехідного періоду, яка дозволяє переосмислити значення неформальної компоненти політичних процесів у демократії, що народжується.

Ключові слова: *посткомуністичні трансформації, політична антропологія, неформальні інститути, homo sovieticus, криміналізація, тіньова економіка*

Мищенко А.В.

НОМО CRIMINALIS: РОЖДЕНИЕ ИНДИВИДА ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

Процесс посткоммунистических трансформаций очень сложен в своей многоаспектности. Рассматривается концепция феномена homo criminalis, индивида переходного периода, которая позволяет переосмыслить значение неформальной компоненты политических процессов в зарождающейся демократии.

Ключевые слова: *посткоммунистические трансформации, политическая антропология, неформальные институты, homo sovieticus, криминализация, теневая экономика*

Mishchenko A.

НОМО CRIMINALIS: THE BIRTH OF TRANSITION PERIOD INDIVIDUAL

The process of post-communist transformation is very complex in its various aspects. The article deals with the conception of the homo criminalis phenomenon, the transition period individual, which allows us to rethink the value of informal components of the political process in the emerging democracy.

Key words: *post-communist transformation, political anthropology, informal institutions, homo sovieticus, criminalization, shadow economy*

Посткомуністичні трансформації у державах „перехідного” типу зазвичай характеризуються дослідниками за допомогою категорії парадигми транзиту, згідно з якою розпад СРСР може бути усвідомлений як один з прикладів „третьої хвилі” демократизації у глобальному політичному процесі. На початку 90-х прихильники теорії транзиту одноголосно заявили, що держави пострадянського простору відтепер будуть інтегровані у світовий контекст „переможної” ліберальної демократії [1]. Подібні твердження були небезпідставними, адже вищевказані держави дійсно перейняли демократичні

процедури. Якщо говорити про рівні консолідації демократії, то держави пострадянського простору, і перш за все Україна, знаходились на мінімальному рівні становлення формальних демократичних процедур. На жаль, говорити про становлення їх максимального рівня в Україні не доводиться. Проте саме цей рівень демократичних цінностей, установок, моделей поведінки є визначальним у процесі формування держави стабільної демократії [2, с.65].

Фактично, виходячи з процедурного підходу до розгляду демократії, нинішній „відкат” від цінностей ліберальної демократії та реальна побудова єдиного функціонуючого механізму держави із пірамідальною структурою, в якій виконавча влада є домінуючою, видаються вкрай незручними явищами. Справа в тому, що

розуміння демократії як сукупності формальних процедур і практик, яка у свою чергу повинна була сформувати ситуацію стабільного політичного процесу (так звану „the only game in town”), заздалегідь несе у собі певне обмеження. Останнє зумовлено ігноруванням більш складної системи інтеракцій акторів політичного ринку [2, с.7]. Очевидно, що упущення неформальної компоненти в аналізі демократичних процесів, особливо у випадку держав пострадянського простору, веде дослідника у логічну пастку помилкових вихідних суджень, робити адекватні висновки з яких, згідно з класичним законом логіки, видається дуже сумнівним заняттям.

Саме тому актуальною проблемою постає перед нами визначення меж „неформального” в рамках політико-антропологічного аналізу природи, а також сутності й основних характеристик неформальних „правил гри” (своєрідною „the alternative game in town”) у політичному процесі української держави.

Досягнення цієї амбітної мети не є можливим без формулювання одиниці аналізу, у якості якої пропонується обрати індивіда перехідного періоду. Визначення останнього потребує звернення до базису, на якому зводилась трансформаційна надбудова, – homo sovieticus.

На думку Азадовського „радянська людина”, яка сформувалась на початок 1950-х років, мала особливу політичну культуру, що характеризувалась одночасно страхом й ненавистю до державного „левіафану” [3]. Вихований в умовах ідеологічного домінування у суспільній свідомості парадигми класової боротьби, homo sovieticus долучається до процесу формування дуалізму політичного розрізнення „ми”/„вони”.

Таке розрізнення визначало місце індивіда у соціальній ієрархії радянської держави. Проводячи розмежування між свідомими громадянами та ворогами народу, партійними та безпартійними, будь-якими проявами включеності у єдиний внутрішньополітичний контекст та проявами маргіальності, держава сприяла формуванню специфічної моралі, яка вже у більш викривленому, жорстокішому вигляді закріпилась у системі так званих „обшаків” (колоній загального режиму), де ув'язнені були включені до процесів самоорганізації [4].

Так звана „крадійська мораль” виступала регулятором відносин всередині замкненої спільноти, а також основою для цілої низки ініціатив архаїчного типу, що закріплювали

вищезгадані відносини (посвячення „першоходки” у зека, „наколки”, окремий визначений жаргон, система табу тощо). Копіювання радянської системи призвело до появи пірамідальної структури соціальних взаємозалежностей із „паханом” на чолі (паралель із „батьком” народів Сталіним). Триєдина система „крадії – мужики – чушки” відсилала до радянської моделі „партійна бюрократія – пролетаріат – маргіальні групи” [4]. Показово, що армійський інститут „дідівщини” також постає дублікатом радянської системи. Чи був він результатом аналогічної самоорганізації у закритій групі службовців, чи наслідком проникнення до лав радянської армії індивідів із кримінальним минулим? Відповідь на це запитання потребує більш фундаментального аналізу.

Очевидно одне: поряд з копіюванням існуючої системи соціальної стратифікації злочинний світ також впливав на соціальну реальність. Злочинний жаргон використовувався у вигляді спрощеної форми висловлення власних думок, а застосування моделей поведінки ув'язнених було необхідним для навіювання страху власному оточенню (тенденція більшою мірою характерна для молодіжних угруповань) [5, с.123].

Проте криміналізація не відбувалась повсюдно. Новим приводом для її хвилі послугував процес створення підпільних економічних структур, які були побудовані згідно з принципом відносин вільного ринку. Протиставляючи тіншову економіку плановій економіці СРСР, підприємці, що активізувались у період застою, відчували необхідність у захисті власних інтересів. Спочатку захист був гарантований прихильністю партійних функціонерів, для яких компенсація „за турботу” вимірювалась у ящиках дорогих коньяків [6, с.29]. Але поступово функції захисту були делеговані групам, які В.Волков назвав „силовими підприємцями приватного нелегального типу” [7, с.57], фактично – колишніми злочинцями, які також знаходились в опозиції режиму, та особливо правоохоронним органам.

Вважаємо, що саме з моменту початку співробітництва тіншового та силового підприємництва починається період формування індивіда нового типу. Своєрідною точкою відліку цього періоду можна вважати 1975 рік, коли у Сочі був проведений з'їзд „крадіїв в законі”. Повноваження з'їзду як колегіального органу прийняття рішень характеризується колом питань, на які було передбачено дати відповіді на з'їзді. Зокрема, саме в

рамках з'їзду в Сочі було ухвалене остаточне рішення про взаємовигідне співробітництво „крадіїв в законі” із представниками перших підпільних підприємств ринкової економіки [5, с.140]. Як наслідок, відбувалось не тільки вигідне співробітництво, але й двостороннє проникнення та перетин інтересів, цілей і, що найважливіше, неформальних інститутів торгівлі та криміналу. Тут, на межі між двома альтернативними реальностями, формується людина кримінальна чи *homo criminalis*.

Homo criminalis – це специфічний збірний образ індивіда перехідного періоду, який є необхідним для розуміння природи неформальної взаємодії акторів на всіх рівнях соціальної реальності, але особливо – на політичному.

Як вже зазначалось, тіньовий капітал стає одним цілим із кримінальним світом, формуючи нову економічну систему. Остання була орієнтована на копіювання західної моделі вільного ринку, але правила гри в ній встановлювались згідно з неформалізованим „крадійським законом”.

Слід зазначити, що паралельно з процесами криміналізації тіньового капіталу у суспільстві відбувалась криміналізація правоохоронних органів і силових структур. Можливо, тут буде доречним згадати армійський інститут „неуставних взаємин”, тобто дідівщини. Але особливо наочно криміналізація системи захисту правопорядку відбувається серед оперативних слідчих, які часто працюють під прикриттям [5, с.135]. Відомі випадки, коли багато з них віддавали перевагу життю серед кримінальних структур, жертвуючи власними званнями та посадами. Не є секретом і той факт, що багато з робітників правоохоронних органів відчували на собі криміналізацію дискурсу.

Перебудова 1985 року вплинула на долю *homo criminalis*. За часів Перебудови був шанс почати бізнес наново, так би мовити з чистого аркушу, але широка включеність криміналу у минулу тіньову економіку зумовила подальше перебування бізнесу у рамках тих правил гри, що були встановлені у вже далекому 1975 р. І хоча формально колишні підприємці підпілля отримали можливість організувати кооперативи та дочірні підприємства, відпрацьована схема протистояння державі продовжувала відтворювати себе. Таким чином, замість планової дерегуляції економіки держава повністю втратила важелі впливу на економічні процеси. Створені кооперативи

та дочірні підприємства були використані колишніми „тіньовиками” для валютизації активів найбільших об'єктів промисловості з подальшим виведенням реалізованих активів за кордон [6, с.29].

По суті, не можна стверджувати, що *homo criminalis* як новий суб'єкт політичного процесу постає причиною краху держави світового полюсу і тим більше він не був тим, хто продукував сепаратистські настрої. Нагадаємо, що Акт проголошення незалежності України підписували нові демократичні сили у тодішньому парламенті разом із представниками партійного керівництва республіки. Невідомо, які цілі переслідували члени „Народного Руху”, але очевидно видається та обставина, що колишнє керівництво УРСР переслідувало суто меркантильні цілі, навіть не підозрюючи, наскільки потужною виявиться опозиція державній системі в регіонах.

Відділення від Москви, фрагментація політичної системи, розщеплення багатьох ланцюгів виробництва, перехідний період встановлення політичної влади та перерозподіл повноважень у найвищих ешелонах створеної держави – усе це відбувалось паралельно із процесом первинного накопичення капіталу.

На місцях відтворюються неопатри-моніальні практики „панування-підпорядкування” через неформалізовані інститути васалітету, так званого „фришунання” [8, с.168]. Території держави, яка проходила період свого становлення, чітко поділялись за сферами впливу. Національне багатство у вигляді колишніх державних підприємств, банків, кооперативів перерозподілялись згідно з встановленою схемою субординації, котра характерна для злочинного світу. Фактично, держава спостерігала свій „раздерібан”, що у межах правового дискурсу визначається як приватизація.

Таким чином, якщо у сусідній з нами Російській Федерації ми мали можливість спостерігати „дикий капіталізм” і подальший перехід важелів політичної влади до представників силових структур, то в Україні капіталізм був не диким, а „поняттевим”, завдяки чому відбувалась справжня селекція найбільш життєздатних і заповзятливих представників *homo criminalis*. Звісно, колишні функціонери правлячої партії втратили важелі управління державою задовго до того, як зрозуміли, що не володіють ситуацією в регіонах. Єдине, що залишалось існуючій політичній владі, це співпрацювати із представниками приватного капіталу, що

починав відбудовуватись ще за часів Застою. Врешті-решт, homo criminalis почав формувати політичний порядок денний, отримавши доступ до керівництва силовими структурами і, як наслідок, до монополії на застосування сили. Схожий сценарій „розбудови” („state-making”) ми знаходимо у праці Чарльза Тіллі [9, с.184], але найголовніша відмінність становлення держави Україна полягає в більш довгій передісторії та ролі неформальних факторів.

Довгий процес трансформацій стає чинником формування особливого типу свідомості, котрий протиставляє себе державі. Таким чином, homo criminalis завжди існує в політичному вимірі, виступаючи оплотом альтернативної системи економіки за часів СРСР, функціонуючою одиницею протистояння територіального панування централістським тенденціям в Україні, а далі продовжуючи свою боротьбу з лівіафаном держави, як нагромадження політичних інститутів і формальних правил гри, з якими доводиться рахуватись. У результаті, homo criminalis не може стати державним діячем у його класичному розумінні. Тіньовий компонент, що залишився у спадок від періоду його становлення, червоною ниткою проходить крізь всі рішення, вчинки та установки homo criminalis. У якості прикладу можна нагадати про представників влади, котрі у своїх деклараціях зазначають мінімальний дохід. Напрошується паралель із положенням крадіївського закону, згідно з яким крадії не може мати власності.

Однак слід розуміти, що homo criminalis – це не злочинець. Це не крадії у законі, котрий носить наколки (навіть якщо з середини 90-х вони втратили свій статус символічної номінації). Homo criminalis – це заповзятливі індивіди нової формації, котрі встановлюють правила гри, засновані на принципі рентовилучення. Такий тип індивіда не просто пропонує свій захист в обмін на певні преференції, він тримає контроль над процесами у державі, тобто пропонує не лише силу, а й особливий символічний капітал авторитету.

Homo criminalis не визнає субординацію на основі обов'язку або честі, про яку оповідає у своїй сазі Маріо П'юзо. Взаємодія між homo criminalis та тими, хто не включений у поле індивіда перехідного періоду, здійснюється на основі капіталізованих відносин неопатримоніального характеру.

Стосовно неформальних правил гри, існуючих відповідно до понятійного

дискурсу, то вони працюють лише на горизонтальному рівні включеності. Таким чином, статусна позиція індивіда перехідного періоду визначається за двома осями координат: горизонтальною та вертикальною. Вертикальна функція визначає рівень включеності до правил гри на основі певних обрядів ініціацій і кредиту довіри. Горизонтальна – рівень визнання, тобто обсяг символічного капіталу на цьому рівні між іншими його представниками.

У якості висновку можна підвести ризику під визначенням homo criminalis, позначивши його як специфічний тип homo sovieticus, що пройшов період трансформацій через капіталізацію та криміналізацію власних інтеракцій із зовнішнім „іншим”, у ролі якого виступає держава. Наостанок варто відмітити, що поверховий аналіз феномена homo criminalis, запропонований у цій роботі, не дозволяє надати навіть попередню оцінку перспектив розвитку людини кримінальної у майбутньому, коли можна буде говорити про закінчення періоду трансформацій. Однак, безсумнівно, аналіз цього феномена постає перспективним напрямом, котрий дозволить проводити більш глибокий аналіз сучасних політичних процесів в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баталов Э. Третий откат [Електронний ресурс] / Э.Я.Баталов. – Режим доступу: http://www.rus.us.ru/?act=read&id=9#_ftn4_ftn4
2. Мельвиль А. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64-75.
3. Азадовский К. НОМО SOVIETICUS [Електронний ресурс] / К. Азадовский. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/109/az34.html>
4. Самойлов Л. Этнография лагеря [Електронний ресурс] / Л. Самойлов. – Режим доступу: <http://a-pesni.org/dvor/piter/a-etnlageria.php>
5. Кримінальна субкультура як фактор злочинності: кримінологічні дослідження: Вип. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdn.scipeople.com/materials/21551/krim_iss_1_vol2.pdf#page=40
6. Кива А. Кримінальна революція: вымысел или реальность? [Електронний ресурс] / А.В.Кива. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/text/17960046/>
7. Волков В. Силовое предпринимательство в современной России [Електронний ресурс] / В.В.Волков. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/166/896/1217/00-2_volkov.pdf
8. Фисун А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация [Електронний ресурс] / А.А. Фисун. – Режим доступу: <http://politconcept.sfedu.ru/2010.4/10.pdf>

9. Tilly Ch. War making and state making as organized crime [Електронний ресурс] / Ch. Tilly. – Режим доступу: http://static.ow.ly/docs/0%20Tilly%2085_5Xr.pdf

УДК 94(430)

Капітонова Т., Крисенко О., Сташкевич О.

Харківський національний
університет імені В. Каразіна,
Інститут філософії НАН Білорусі

ДО ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ОБРАЗІВ „ДРУГА” ТА „ВОРОГА” У ПОВОЄННИХ БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНИ, 1945 – 1953 рр.

Представлено аналітичний огляд реалізованого білорусько-українською командою дослідників науково-практичного проекту за допомогою „Історичної майстерні Європи” – програми німецького фонду „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” Інституту прикладної історії у співпраці з Європейським Університетом Віадрина. Розглядаються завдання та актуальність даного напрямку досліджень. Аналізуються проблеми конструювання ментальних структур пам’яті на основі індивідуального досвіду та пережитих відчуттів учасників історичних подій. Робляться висновки про парадоксальний характер співіснування у досвіді колективної свідомості „дружби” та загрози з боку влади.

Ключові слова: конструювання образів, усна історія, колективна свідомість, ідеологічні конструкти.

Капітонова Т., Крысенко А., Сташкевич О.

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОБРАЗОВ „ДРУГА” И „ВРАГА” В ПОСЛЕВОЕННЫХ БЕЛАРУСИ И УКРАИНЕ

Представлен аналитический обзор реализованного белорусско-украинской командой исследователей научно-практического проекта при помощи „Исторической мастерской Европы” – программы немецкого фонда „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” Института прикладной истории в сотрудничестве с Европейским Университетом Виадрина. Рассматриваются задачи и актуальность данного направления исследований. Анализируются проблемы конструирования ментальных структур памяти на основе индивидуального опыта и пережитых ощущений участников исторических событий. Делаются выводы о парадоксальном характере сосуществования в опыте коллективного сознания „дружбы” и угрозы со стороны власти.

Ключевые слова: конструирование образов, устная история, коллективное сознание, идеологические конструкты